

TOPLUMSALLAŞMA SÜRECİNDE KİTLE İLETİŞİMİ

Araş.Gör. Serdar KAYPAKOĞLU
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İletişim Fakültesi

Giriş

Belirli bir kültür ve toplum içerisinde birey, kendini çevreleyen fiziksel evreni bile, o toplumun kültürel simgeleri (örneğin dil ve öteki anlatım biçimleri) aracılığı ile tanımlar ve algılar. Bireyin fiziksel çevresi ve evreni, içinde yaşadığı toplumun kültürü, yani yaşam ve düşünce biçimi ile bütünleşmiştir.

Bireyin mutlak anlamda biyolojik bir varlık olmaktan çıkıp bu evren içinde yaşamayı başarması, belli bir kültürün maddi ve manevi öğelerini öğrenmesi ile mümkün olur. Bu öğrenme sürecine ise toplumsallaşma denir.(1)

Başka bir anlatımla, kişi, kültürel değer ve normları toplumsallaşma denilen süreç yoluyla kazanır. Aile, okul gibi kurumlar toplumsallaşmanın öncel kaynaklarından olup, kültürün başat değer ve uygulamalarının bazılarını aktarırlar. Toplumsallaşma süreci olmaksızın, toplumların tutarlı bir şekilde varlıklarını sürdürmeleri beklenemez.(2)

Toplumsallaşma diğer değişim süreçlerinden iki yönüyle ayrılır. Birincisi, sadece öğrenmeden kaynaklanan tutum ve davranışlardaki değişimler söz konusudur; örneğin yaşın ilerlemesi sonucu ortaya çıkan değişimler, toplumsallaşma sürecinin parçası değildir. İkinci olarak sadece diğer insanlarla olan ilişkilerden kaynaklanan tutum ve davranış değişimleri toplumsallaşma ürünü olarak kabul edilir ve ilişkiler kavramı genellikle kitle iletişimini de içerir.

Toplumsallaşma sürecinde gerek aile, okul, işyeri gibi kurumların,

gerekse kitle iletişim araçlarının etkileri, ülkelerin gelişmiş ya da azgelişmiş (bu kavramların sadece ekonomik göstergeleri değil, aynı zamanda toplumların içsel ve yapısal dinamiklerini de içerdiklerini varsayarak) olmalarına göre farklılık gösterebilmektedir. Dolayısıyla burada Türkiye'nin toplumsal da yapısına yer vermek gerekmektedir.

Diğer yandan tutumlar, genel olarak, bireyin toplumsallaşma süreci içinde, olaylar-nesnelere karşısındaki bir tür önceden hazırlanışını, davranışsal eğilimlerinin koşullanmasını içerir. Bu anlamda tutumların incelenmesi önem kazanmaktadır.

Tutum

Geleneksel tanımlardan herbiri "tutum"un biraz farklı bir yönünü vurgular. G.W. Allport, "tutum, yaşantı ve deneyimler sonucu oluşan, ilgili olduğu bütün nesne ve durumlara karşı bireyin davranışları üzerinde yönlendirici ya da dinamik bir etkiye sahip ruhsal ve sinirsel hazırlık durumudur" diyor.

L. Doob ise tutumu, "bireyin içinde yaşadığı toplumda, önemli olduğu düşünülen örtülü ve güdüleyici bir tepki" olarak tanımlamıştır.

Bugün üçüncü bir tanım daha yaygındır. Belirli bir nesne, fikir ya da kişiye karşı tutum, bilişsel ve duygusal öğeleri bulunan ve davranışsal bir eğilim içeren oldukça kalıcı bir sistemdir.(3)

Diğer bir deyişle tutum, gözlenebilen bir davranış değil, davranışa hazırlayıcı bir eğilimdir. Örneğin ihtiyacı olduğu halde karısının ve kızının çalışmasına izin vermeyen bir kişinin, bu davranışından, kadınların çalışmasına karşı olumsuz bir tutumu olduğuna ya da kadınlarla ilgili olarak genellikle tutucu bir tutuma sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Tutumların öğeleri şunlardır: **bilişsel öğe**, söz konusu tutum objesi hakkında sahip olunun bilgileridir ; **duygusal öğe**, bu objeye karşı gözlenebilen duygusal tepkilerdir (örneğin kalp çarpıntısı, heyecanlanma, terleme gibi fizyolojik tepkiler); **davranışsal öğeler** ise o tutum öğesine karşı gözlenebilen tüm davranışlardır (sözselsel ya da diğer).(4)

Bilişsel öğe tutum nesnesine ilişkin inançlardan oluşur, duygusal öğe inançlara bağlanmış duygusal öğelerden oluşur. Tutumlarla gerçekler arasında bir ayırım yapmak önem kazanmaktadır. Bir bilim adamı ay ve kromo-

zomlar hakkında bir takım karmaşık bilgilere sahiptir. Fakat bunlara karşı heyecansal duygusu yoktur, ayın iyi ya da kötü olduğunu düşünmez, kromozomlardan hoşlanıp hoşlanmaması söz konusu değildir. Ama örneğin, zehirli gazlar hakkında bildiği gerçekler vardır ve ayrıca bunun hakkında heyecansal duyguları olabilmektedir. Gerçeklerle tutumlar arasındaki temel farklılık, bir kez geliştikten sonra tutumların değişikliğe karşı çok daha dirençli olmasıdır. (5)

Kanaat

Tutumlar çoğu kez kanaatlerle karıştırılırsa da, aslında genellikle kanaatlerden farklıdır. Yeni objelerin ortaya çıkışında birçok durumlar vardır ki, yeni ve alışık olunmayan bir biçimde karşılaşılmasını nedeniyle problematik bir görünüm kazanırlar. Bu durumlarda insanlar geçmiş denemelerine, durumla ilgili görünen tutumlarına başvururlar. Fakat bu durumun içinden bir çıkış yolu bulabilmek için, deneyim ve arayış şekli dışında bu tutumlarından fazla bir yarar elde edemezler. Belli bir derecede rasyonaliteye dayanacak şekilde durumun bir tanımlanması ve bu duruma uygun düşecek bir eylemin kavramlaştırılması ele alınmaya çalışılacaktır. İşte bu tanımlamalar gerek pratik gerekse düşünsel yönden kanaat diye kabul edilebilirler. Bu durumda ortaya çıkan şey tutumla ilgili olabilir, tutumlardan destek alabilir, fakat bu böyledir diye tutumla eşanlamlı sayılamazlar. Zira her zaman için durumun içeriği olan şüpheli öğeleri, çelişkileri, belirsizlikleri, problem veya "sorun durumları" ele alırlar ve bu yüzden de (tutulardan daha çok) rasyonel bir yapıya sahiptirler.(6)

Tutumların özellikleri

Güç derecesi: her tutumun bir güç derecesi (şiddeti) vardır. Örneğin Mehmet'te arkadaşı Ahmet gibi, kadınların çalışmasına taraftar olmayabilir, ancak Ahmet'in olumsuz tutumunun her ögesi güçlü olduğu halde, Mehmet'in söz gelimi, bilişsel ve duygusal öğeleri daha az güçlü, davranışsal ögesi ise çok zayıf olabilir. Şöyle ki Mehmet, genellikle kadınların çalışmaması gerektiğini düşünmekte ve karısının çalışmasını istememekteyse de, malî güçlüklerden kurtulmak için buna razı olabilir.

Karmaşıklık: tutumların öğeleri yalın olabileceği gibi karmaşık ta olabilirler. Örneğin Malezya adında bir ülkenin sadece varlığından haberdar olan Ahmet çok yalın bir bilişsel öğeye sahiptir. Buna karşılık Malezya'nın Asya'nın güney doğusunda bulunan bir devlet olduğunu; malez müslüman

ve çinli nüfusun birbiriyle ırk ve din sürtüşmesi içinde bulunduğunu vb. bilgileri bilen Mehmet'in Malezya hakkında bilişsel ögesi karmaşıktır.

Duygusal öge de karmaşıklık bakımından farklılıklar gösterir. Bir tanıdığa karşı duyulan genel ve kendi içinde farklılaşmamış bir hoşlanma duygusu, yalın bir duygusal ögedir. Buna karşılık yakın bir arkadaşına karşı duyulan sevgi, hürmet, şefkat ve bağlılık duygularının tümü çok daha karmaşık bir duygusal öge meydana getirir.

Davranışsal öge de karmaşıklık boyutuna sahiptir. Örneğin sorulduğu zaman belirli bir politik görüşe sahip olduğunu bildiren, bu konuda bundan başka birşey yapmayan Ayşe'nin, bu görüşle ilgili davranışsal ögesi yalındır. Buna karşılık aynı görüşe sahip Fatma, görüşünü başkalarına kabul ettirmeye çalışabilir, bunun için gazeteye yazı yazabilir, mitinglere katılabilir, bildiri-ler dağıtabilir. Bu durumda Fatma'nın politik tutumunun davranışsal ögesi, Ayşe'ninkinden daha karmaşıktır.

Diğer tutumlarla ilişki ve merkezilik: tutumlar diğer tutumlarla ilişkileri bakımından da farklılıklar gösterirler. Bazı tutumlar diğerleriyle sıkı sıkıya bağlı olduğu halde, bazıları diğerlerinden kopuk, adeta tek başlarına bulunabilirler. Örneğin Ahmet ve Mehmet dindardırlar, ancak Ahmet'in dinle ilgili olumlu tutumu diğer birçok tutumu ile yakından ilişkili olabilir. Söz gelimi, eğitime karşı tutumu da dinle ilgili tutumundan etkilendiğinden, kızını okula değil kuran kursuna gönderebilir. Bunun gibi politik tercihleri, aile ile ilgili tutumları vb. dinsel tutumu ile ilgilidir. Böyle bir durumda Ahmet'in dinsel tutumu merkezilik göstermektedir. Mehmet'te dindar olmasına rağmen, bu tutumu diğer tutumlarıyla pek ilişkili olmayabilir. O taktirde Mehmet dini diğer konulardan ayırıyor demektir.

Ögeler arası tutarlılık: tutumlar üzerine yapılan araştırmalar, tutumların ögelerinin genellikle birbirleriyle tutarlı olduğunu kanıtlamıştır. Ayrıca güçlü ve aşırı tutumlarda bu tutarlılığın daha fazla olduğu saptanmıştır.

Örneğin Ayşe hastalığının iyileşmesi için ameliyat olması gerektiğini, ameliyatın kendisi için yararlı olduğunu bilmektedir (olumlu bilişsel öge). Ancak sahip olduğu bu bilgiye rağmen, korktuğu için ameliyat olmak istememektedir. Ameliyat olmayı aklına getirdiği zaman duygusal tepki göstermekte, endişelenmekte, rahatsız olmaktadır (olumsuz duygusal öge). Bu tutarsızlık içinde davranışsal öge de oluşmamakta, Ayşe kararsızlık içinde boalamaktadır. Böyle bir tutum kendi içinde dengesiz bir tutumdur, daha

yerleşmemiştir. Yerleşik bir tutum olabilmesi için bilişsel ve duygusal öğelerin birbirleriyle tutarlı hale gelmesi gerekir. Örneğin duygusal öğe ağır basarak, Ayşe bu korktuğu ameliyatın aslında pek de yararlı olmayacağına kendisini inandırabilir. Böylece bilişsel öğe de duygusal öğe gibi olumsuz olur. Bu durumda olumsuz davranışsal öğe de nihayet oluşabilir ve Ayşe ameliyattan vazgeçer. Böylece kendi içinde tutarlı bir durum meydana gelmiş olur. Dengesiz halin dengeye dönüşmesi sık sık rastlanan bir olaydır.

Tutumlar arası tutarlılık: tutumlar arası ilişki ve tutarlılık psikologlar arasında bir tartışma konusu teşkil etmekle birlikte, 1950'lerde yapılan ilk çalışmalar, genellikle tutumların birbirleriyle tutarlı bir örüntü meydana getirdiğini göstermiştir.

Örneğin II. Dünya Savaşı sıralarında ve ondan sonra, faşizmin sosyal-psikolojik kökenleriyle ilgilenen bazı araştırmacılar, faşist eğilimli bir kişilik üzerinde durmuşlar ve "otoriteriyen" (yetkeci) kişilik kuramını geliştirmişlerdir. Bu kuramın temel varsayımlarından birisi, kişinin çeşitli tutumlarının birbirleriyle tutarlı bir düzen içinde olduğu, dolayısıyla bir kimsede bu tutumların birisi görüldüğünde, diğerlerinin de mevcut olduğunun varsayılabilceği idi. Özellikle otoriteye boyun eğme, batıl inançlar, hoşgörüsüzlük, tutuculuk, ırkçılık gibi tutumların birarada ve birbirleriyle tutarlı bir bütün meydana getirdiği öngörülmüş ve bu varsayım "yetkeci kişilik" araştırması sonuçlarıyla da desteklenmiştir.

Ancak tutumlar arası yüksek dereceli tutarlılığın, "yetkeci kişilik" çalışmasında abartıldığı ileri sürülmektedir. Örneğin araştırmada kullanılan deneklerin bir kısmı üniversite öğrencileriydi ve genel nüfusa kıyasla, üniversite öğrencilerinin tutumlarının daha fazla tutarlılık gösterdiği söylenebilir. Araştırmanın diğer bazı denekleri ise, bazı örgütlerin aktif üyeleri idi. Bir grup, üyelerinin tutumlarını aynı yönde etkileyebilir, ayrıca temel kişilik benzerlikleri de bu denekleri aynı tür gruplara katılmaya yöneltmiş olabilir.

Tutum organizasyonunda kültürel farkların da önemi büyük olabilir. Örneğin Kağıtçıbaşı'nın Türk ve Amerikan öğrencilerin karşılaştırmasını yaptığı bir çalışmasında, yetkeci sistemi meydana getiren tutumların, Türk süjelerde birbirleriyle daha az tutarlılık içinde olduğunu belirtmiştir. (7)

Tutumların oluşması

Tutumların oluşması açısından kritik dönem olarak kabul edilen 12-

30 yaşlar arası, ergenlik (12-21 yaşlar arası) ve ilk yetişkinlik devresi (21-30 yaşlar arası) olmak üzere iki devreye ayrılabilir. Ergenlik devresinde tutumlar şekillenir, ilk yetişkinlik devresinde ise giderek kristalleşir veya kemikleşir. (8)

Bir ergenin tutumları henüz kuvvetle benimsenmemiş, değişebilen tutumlardır. Ancak yirmili yaşlarla birlikte birçok konuda kendilerini bağlamaya başlarlar. Yaşantıları arttıkça, insanlar tutumların etkileyebilecek daha çok bilgiye sahip olurlar. Bu bilgilerden bazıları tutarsızdır. Bağlanımlar altına girdikçe, tutumlarını bu bağlanımlara uyacak şekilde değiştirir ve böylelikle bilişsel çelişkiyi azaltırlar.

Çocuklar büyüdükçe ana-babanın tutumlar üzerindeki etkisi azalır ve özellikle ergenlik döneminin başlamasıyla birlikte diğer sosyal etkenlerin rolü giderek fazlalaşır. Bir bireyin tutumlarının büyük bir kısmı 12 ile 30 yaş arasındaki dönemde son şekillerini alır ve daha sonra çok az değişir.

Tutumların oluşmasında başlıca etmenler

Ailenin etkisi

Çocuk, ana-baba ile arasında var olan yoğun duygusal bağların etkisiyle, belki yaşamında hiçbir zaman olamayacağı kadar açık bir biçimde ailenin etkilerine maruz kalmaktadır.

Doğumdan ergenlik dönemine kadar çocukların tutumları hemen hemen tamamen ana-babaları tarafından şekillendirilir. İlkokul çocukları çeşitli konulara ilişkin tutumlarını anlatırken sık sık anne ve babalarının söylediklerinden örnekler verirler.

Ana-babalar ve çocukların tutumlarını karşılaştıran araştırmalar, özellikle politik ve dinsel tutumlar arasında büyük benzerlikler bulunduğuna işaret etmektedirler. Bununla birlikte birçok araştırma, ana-babalarla çocukların özel birtakım konulara ilişkin tutumları arasında benzerliğin, dinsel ve politik tutumlar arasındaki genel benzerlik kadar büyük olmadığını ortaya koymuştur. (9)

Belçika, Hollanda ve Fransa'da yapılan bir araştırmada (Pinner, 1970) kişilerin duyduğu siyasal güvensizliğin, ana babaların çocuklarını aşırı bir koruma ile yetiştirmesine bağlı olduğu ileri sürüldü. Evdeki sıcak güven duygusuna alışan çocuk, siyasetin çatışmalı ve uğraş dolu dünyasına korku ve çekinmeyle bakıyor.

Almanya'da nazi rejiminin gelişmesinde otoriter aile ilişkilerinin rolünün varlığını öneren pek çok çalışma var. Diğer yandan önyargısız çocukların evinde, sıcak ve sevgiye dayanan ilişkiler bulunduğu söyleniyor (Greenstein, 1965).(10)

Ailenin tutumu ile gençlerin başkaldırısı arasında ilişki bulunmadığını savunanlar varsa da, yapılan birçok görgül araştırma, ailedeki disiplin uygulaması ile başkaldırı arasında yakın bir ilişki bulunduğunu gösterecek yönde sonuçlar vermiştir. Türkiye'de sıkı aile disiplini ile öğrencilerin başkaldırı eğilimlerinin ilişki içinde olduğunu gösterebilecek veriler sınırlı da olsa bulunmaktadır.

Jamaika'da yapılan bir araştırmaya göre (Langston, 1969), disiplin arttığı oranda çocuğun başkaldırı olasılığı artıyor. Fakat disiplin sıklığı öyle bir noktaya ulaşıyor ki, artık başkaldırı son buluyor. Bu noktaya uyum başkaldırı eşiği deniyor. Bu eşik geçildikten sonra, son derece büyük bir baskı altında kalan çocukların, başkaldırıya cesaret edemedikleri ileri sürülüyor.

Sıkı disiplin çocukta, dış denetimin gelişmesini sağlamakla birlikte, iç denetimin gelişmesine olanak sağlamadığı için, dış denetimin zayıfladığı noktada başkaldırı olasılığı artıyor. (11)

Diğer yandan, ailenin etkisi ilk zamanlarda yapılan çalışmalarda fazla abartıldığı; sonraki çalışmalarda bu etkinin sanıldığı kadar büyük olmadığı anlaşılıyor. Ailenin etkisinde, çocuğun yaşı, ailenin sınıfsal kökeni ve toplumun gelişmişlik düzeyine bağlı olarak önemli değişiklikler izleniyor.

Az gelişmiş ülkelerde ailenin etkisi

Geleneksel, kırsal toplumlar ile çağdaş sanayi toplumları arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Kırsal toplumların özellikleri, fazla kalabalık olmamaları, yaş ve cinsiyet dışında toplumsal rollerin çok farklılaşmamış olması, insanlar arası ilişkilerin bireysel ve bütünsel niteliği, grubun sosyal baskısı ve geleneklerin katılığı olarak özetlenebilir.(12)

Birincil gruplara bağlılık ve sadakat duygusu, geleneksel toplum yapısının en önemli özelliklerinden biridir. Bu toplumlarda, özellikle diğer toplumsallaşma etmenlerinin bulunmadığı veya zayıf olduğu durumlarda, aile, en önemli etmen olarak ortaya çıkar.

Kırsal alanlarda, bürokrasi ve fabrika gibi çağdaş çalışma ortamının

bulunmadığı yerlerde, kitle iletişim araçları da pek güçlü değilse, gelecek kuşakların siyasal bilinçlenme süreci aile kurumunun damgasını taşıyacak demektir. İlkel topluluklarda bu durum çok daha belirginleşecek ve aile dışında hiçbir kurum siyasal toplumsallaşmada söz sahibi olamayacaktır. Bu topluluklardaki kabul törenleri çok güçlü ve açık biçimde siyasal toplumsallaşma amacına yönelmiş olabilir. (Coleman, 1965; Jaros, 1973)

Geleneksel aile çağdaşlaşmanın etkili olmadığı bölgelerde ve zamanlarda son derece etkin olabiliyor. Fakat çağdaşlaşmanın ağır basmaya başladığı kesimlerde, bu amaca ve işleve göre geliştirilmiş kurumlar karşısında güçsüzleşiyor, etkisini yitiriyor. Bu süreç içinde aileye en etkili rekabet okuldan geliyor.(13)

Arkadaş çevresinin etkisi

Bir bireyin arkadaşları, ilişki içinde bulunduğu, aşağı yukarı kendisiyle aynı yaş ve eğitim düzeyinde olan kimselerdir. Arkadaş ilişkileri, topluma karşı ilgi ve ilişkilerin duygusal, kişisel, birincil nitelikteki bağlarıdır. Bireyin yaşamının erken sayılabilecek dönemlerinden itibaren ona etki ederek, tutumlarının şekillenmesinde önemli rol oynamaktadır.

Çocuğun yaşı ilerledikçe ailesinden daha çok arkadaşları ile siyasal konuları tartışma eğiliminde oluyor. Ailelerinin uyguladığı disiplinden hoşlanmayan çocuklar, arkadaşlarının siyasal etkilerine çok daha açık oluyorlar (Hyman, 1959).

Kırsal kesimde geleneksel aile denetimi altında yetişen çocuk, büyük kentlerdeki üniversitelere gelince, yeni ortamın sağladığı özgürlüğün etkisi ile, daha yoğun olarak siyasal yaşama girebiliyor.

Bununla birlikte yüksek öğrenim yıllarında, yeterli düşünme olgunluğuna erişmeden, arkadaşlarının etkisi ile liberal görüşlere kapılan pek çok öğrencinin, okul bitip, arkadaş grupları dağıldığı zaman önceki düşüncelerine geri döndüklerini gösteren araştırmalar var (Edelstein, 1970). (14)

Okulun etkisi

Tutumların oluşmasında rol oynayan tüm etkenler arasında en göze çarpıcı etkiyi yapan eğitimidir. Eğitimin tutumlar üzerindeki etkisi, ana-babaların politik ve dinsel inançlarının etkisi kadar kuvvetlidir denilebilir.

Birey aile dışında otoriteyle ilk kez okulda karşılaşır. Birçok araştırma okulun siyasal düzenle ilgili davranışları, kavramları, bilgi ve inançları vermekte en önemli rolü oynadığını göstermektedir.

Batı toplumlarında okulun siyasal toplumsallaşma işlevi, var olan meşruiyetin sürdürülmesini amaçlar. Oysa rejim değişikliği deneyimi geçiren toplumlarda meşruiyetin yaratılması süreci ile karşı karşıya gelinir. Her rejim gerçekleştirilmek istenen amaca uygun yöntem ve içerikle, yeni meşruiyet simgelerini benimsetmeye, eski rejimin simgelerini ortadan kaldırmaya yönelir.(15)

Bununla birlikte ilkokullarımızda ant, marş ve törenlerin, çocukları içeriği ile ne denli etkilediği çok kuşkuludur. Çocuğu asıl etkileyen, büyükle- rin bu törenlere gösterdikleri büyük önem ve saygıdır. Çocuklar bu olay ve simgelerin önemlerini pek iyi anlamasalar bile, bu olgulara karşı çok büyük bir saygı göstermeleri gerektiğini sezinliyorlar.(16)

Öğrencinin toplumsallaşmasında öğretmenin en köklü etkisi, doğal olarak, çocuğun genç yaşlarında olacaktır. Ancak öğretmenin bu etkisi fakir aile çocukları üzerinde çok daha fazla olduğu görülüyor.

Diğer yandan ders kitapları gerçek dışı ve idealize edilmiş bir sistemi öğretiyorlar. Zaman geçtikçe gerçeklerle karşılaşan kişi, siyasal yaşamın hiç de kendisine öğretildiği gibi olmadığını görmeye başlıyor. Böylece doğan düş kırıklığı yabancılaşmaya yol açabiliyor.

Az gelişmiş ülkelerde okulun etkisi

Az gelişmiş ülkelerde iş çevresi, basın-yayın araçları, köy-kent ayrımı gibi etmenlerle karşılaştırıldığı zaman "çağdaş siyasal toplumsal davranış" denebilecek olgunun doğmasında okul en etkili öğe olarak kendini gösteriyor. Bu etki değişik toplumsal sınıflardan gelenlerle aynı yönde fakat farklı derecelerde oluyor.

Az gelişmiş ülkelerde okulun etkisi incelenirken, ülke dışında eğitimin önemi üstünde durmak gerekiyor. Eğitim gördükleri ortamlar, toplumlarının içinde bulunduğu durum arasındaki büyük farklılık, bu kişiler üzerinde, ülkelerinden ayrılmamış bulunanlara oranla çok daha derin izler bırakıyor, gelişmeler yaratıyor.

"Kişisel ve ulusal ilerleme düşleri ile geri dönerler. Fakat bu düşleri

kısa bir sürede çökerek onları üzüntü ve bunalım içinde bırakır. İçlerinde korkunç bir boşluk vardır. Onları sürekli olarak insanlardan nefret etmeye sürükleyecek korkunç bir yabancılaşma ve kopma duygusundan mustariptirler” (Padhye, 1960). Öte yandan eğitim görmüş ve görmemiş kişiler arasında kalın bir iletişimsizlik duvarı da çekilmiş olur. (17)

Dernek, örgütler ve işyeri çevresi

Arkadaş grupları gibi dernek ve örgütlerin etkileri de, ailenin birey üzerindeki etkisinin sınırlanmış olduğu bir çağda başladığı görülmektedir.

Örgüt üyesi olan birey, örgüt yapısı içinde belirli rolleri oynamak durumunda kalacaktır. Rol, bireyin örgüt içinde veya örgütle çevre arasında karşılaşacağı durum ve olaylarda nasıl davranması gerektiği hakkında beklenti ve yükümlülükleri ve bunlardan sapış durumunda karşılaşabileceği yaptırımları içerir.(18)

Benzer bir etki bireyin çalıştığı işyeri ortamından da kaynaklanabilir. Bireyin içinde görev yaptığı işyeri ortamının da, bir örgüt ortamı ve arkadaşlık grupları ağı ile örülmüş bir çevre olacağından, işyerinin de birey üzerinde önemli bir toplumsallaştırma kaynağı oluşturacağı söylenebilir.

Toplumların geçirdiği hızlı değişim deneyimleri, bireylerin içinde bulunduğu toplumsal durum ilişkilerini hızla değiştiriyor; yeni tanımlar, yeni değerler geçerlik kazanmaya başlıyor. Bu nedenle bir kişinin çocukluğunda edindiği toplumsallaşma bir süre sonra geçerliğini bir ölçüde yitirebiliyor.

Özellikle gelişen ülkelerde, birincil grup olarak aile, hızlı toplumsal değişimin çok gerisinde kalıyorsa, okul, iş çevresi ve siyasal partiler, yurttaşların siyasal eğitimini gerçekleştirmek görevini bilinçli bir şekilde üstlenmek gereksinimi içindedir.(19)

Türkiye'nin toplumsal yapısı

Tarımdaki yapı

Osmanlılardan gelen ara sınıflar (dünün ayan ve eşrafı bugünün tarım işletmecisi durumuna giren toprak ağası) yüksek bürokratlarla birleşerek ülkenin yönetimine sızmaları sonucu, tarım kesimi, toplumsal ve ekonomik olarak, Osmanlı geleneğine uyarak yavaş bir evrim göstermiştir. Örneğin toprak reformu, devletçi seçkinci çevreler tarafından, en çok üzerinde du-

ru lan reform olmasına karşın bir türlü uygulama alanına konulamamıştır (Özgür, 1972).

Kırsal alanların eski toplumsal ve ekonomik yapıyı sürdüren niteliği, eğitim yoluyla yapı değişikliğine gidilme çabalarını da önemli ölçüde engellemiştir. 1940 yıllarında köylerdeki geleneksel güç dengesini ve teknolojiyi değiştirmeye yönelik "köy enstitüleri" başarısız kalmıştır.

Makineleşme ve toprakların büyük işletmelerin elinde toplanması eski toprak düzenini bir ölçüde sarsmıştır. Bunun sonucunda eski düzenin sağladığı sınırlı toplumsal ve ekonomik güvenlik de ortadan kalkmıştır (Bozarlan, 1966). Buna paralel olarak tarım kesiminde özgür işgücü ortaya çıktı ve kent sel alanlara göç başladı. (20)

1940-1982 yılları arası, traktör sayısı yaklaşık olarak 460 kat artmıştır. Traktörle işlenen toprakların tüm işlenebilir topraklara oranı 1970'lerde 40 kat büyümüştür. 1965-1972 yılları arası tarımda kullanılan yapay gübre dört kat, gübrelenen toprak alanı beş kat artmıştır.

Öte yandan tarım kredileri 1965-1972 yılları arasında dört kat (DİE, 1974), 1975-1982 arasında altı- yedi kat yükselmiştir (DİE, 1983). Krediler kapitalist gelişmeyi sağlamak amacıyla genellikle büyük işletmelere verilmiştir. 1968 yılında tarım işletmelerinin yüzde 30'unu oluşturan kuruluşlar, tarım kredilerinin yüzde 82'sini kullanmaktaydı (Köksal, 1971).

Doğu Anadolu'da ise tüm işletmelerin yüzde 2,4'ünü oluşturan büyük kuruluşlar hemen hemen tüm tarım kredilerini denetimleri altında tutmaktaydılar (Beşikçi, 1970). Doğu'da çok partili hayat ağa ve şeyhlerin devlet üzerindeki nüfuzunu arttırmıştır. Oy depoları olarak ağalar, siyasi partilerin itibarlı kişileri olmuştur. Köylüler devleti de arkalarına almış görünen egemen sınıfların inşa ettikleri böyle bir demirperdenin gerisinde yaşamaktadır. Bu demirperde, prekapitalist düzen ilişkilerinin tasfiyesini engellemektedir. Bununla birlikte çok yavaş da olsa, beylik düzeninden kapitalist üretime doğru bir gidiş, Doğu'da gözükmektedir. Tarıma makina girmeye başlamıştır. Ortakçıları kötü topraklara sürerek, iyi topraklarda işçi çalıştırarak, makina ile tarım yapan ağalar artmaktadır. Taşlı topraklara itilen köylünün zaman zaman direndiği görülmektedir.(21)

Ağa, tefeci ve aracılar, faaliyetlerinin ekonomik açıdan parazit ve aşırı sömürücü niteliğine rağmen, köylülere her zaman zalim bir sömürücü

olarak görülmemektedirler. Köylüyü aşırı sömürmekle birlikte, bunlar belli başlı toplumsal fonksiyonları yerine getirmekte ve köylünün şehirdeki işleri, ihtiyaçları vb. ile ilgilenmektedir. Cumhuriyetten beri şeyh ve beylerin, bu devlet içinde devlet durumu hayli azalmıştır. Fakat yine de köylülerin hükümet kapısındaki işlerini, çeşitli ihtiyaçlarını karşılamada onlar rol oynamaktadır.

İşin ilgi çekici yanı, prekapitalist ilişkilerin ortadan kalktığı Batı illerinde dahi, köylülerin ihtiyaçlarını karşılayacak yeni kurumlar yerleşmediği için, yeni kapitalist düzende eski prekapitalist düzenin bazı fonksiyonları devam etmektedir.(22)

Tarımdaki derebeyi benzeri (yarı-feodal) ilişkilerin belirlediği toprak ağalığı olgusu 1990'lara doğru varlığını yitirmek üzeredir. Toprak ağaları toprak reformuna karşı ve kapitalistleşme sürecinde yeterince hız kazanmadığı için direnebilmişlerdi. Oysa günümüz Türkiye'sinde değişme, yakın gelecekte bu direnişleri bütünüyle olanaksızlaştıracak, hatta toprak reformunu anlamsızlaştıracak bir düzeye erişmiştir.(23)

Türkiye ve AT'de arazi kullanım şekli (milyon hektar)

Arazi kullanım şekli	Türkiye	AT	Türkiye/AT(%)
Toplam yüzölçümü	77,6	225,6	34,4
İşlenebilir topraklar	27,7	130,6	19,9
Ekilen topraklar	16,7	62,8	26,6
Sürekli ekim	5,8	11,5	50,4
Orman alanları	23,4	53,5	43,7
Çayır ve mer'alar	21,7	33,3	79,6

Kaynak: İKV, 1992

Tarım alanlarının kullanılışı (%)

	Türkiye	AT
İşlenebilir arazi / top. yüz.	35,7	61,5
Ekilen alan / işlen. alan	60,1	45,2
Orman alanı / top. yüz.	30,1	23,7
Çayır-mer'a / top. yüz.	34,2	14,8

Kaynak: İKV, 1992

Tarım kesiminde toprak mülkiyeti

Tarımsal işletmeler	Sayı (%)	Büyüklik (%)
1 hektar ve aşağısı	22	8,6
1-5 hekta	38,8	19,2
10-15 hektar	11,1	36,4
50 hektar ve daha büyük	0,5	15,6

Kaynak: Kongar, DİE 1974'den

Sanayi

Osmanlıların güçsüz ekonomisi Cumhuriyet döneminde devlet tarafından 50 yıl boyunca geliştirilmeye çalışıldı. 1915 yılında sayıları 264 olan sanayi işletmeleri, 1968 yılında 609 kat çoğalarak 160 772'ye ulaştı (Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 1973).(24)

Gayri Safi Milli Hasıla içinde tarımın gittikçe düşen payı ile sanayinin artan payı 1980 yılında birbirlerine eşit oldu. Yüzde 20'ler dolayında oluşan bu eşitleme Türkiye ekonomisinin dönüm noktalarından birini belirlemektedir.

Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın (GSYİH) Gelişmesi (Ortalama yıllık %)

1960-1968 dönemi	5,8
1968-1973 “	6
1973-1979 “	5,1
1979-1988 “	4,7
1960-1988 “	5,3

Kaynak: İKV, 1992.

GSYİH'nın Sektörel Kompozisyonu (%)

	1950	1960	1970	1980	1985	1990
Tarım	41,9	38	27,1	21,7	18,8	18,7
Sanayi	14,6	17,3	21,6	26	31,6	30,7
Hizmetler	43,5	44,7	51,3	52,3	49,7	50,6

Kaynak: İKV, 1992.

Türk ekonomisi 1979-1988 yılları arasındaki dönemde ortalama yıllık büyüme oranı yüzde 4,7 olmuştur. Özellikle 1982'den 1988 yılı sonuna kadar olan dönemde GSYİH yıllık artış oranları nüfus artış oranlarının (yüzde 2,2 - yüzde 2,5 arası) absorbe edip ekonominin gerçek anlamda büyüdüğü düzeyde olmuştur.

Sanayi sektörü 1980'den bu yana ihracata yönelmenin ve ithalatta liberasyonun ortaya çıkardığı rekabet zorluklarına rağmen, yıllık ekonomik büyüme oranlarının üzerinde bir büyüme trendi göstermiştir. Özellikle dayanıklı tüketim malları sanayi, otomotiv sanayi ve konjonktürel dalgalanmalar gösterse de inşaat sektörü ekonominin itici gücü olan sanayilerdir. Hizmetler sektörü de (özellikle ulaştırma, haberleşme ve turizm) hızla gelişmekte ve 1980'den bu yana ekonomideki payını devamlı olarak arttırmaktadır.(25)

1976 yılında 1 milyar 960 milyon dolar olan ihracat, 1980'de 2 milyar 910 milyon dolara, 1986 yılında ise 7 milyar 457 milyon dolara ulaşmıştır. 1976 yılında genel ihracat içinde tarım ürünlerinin payı yüzde 64 iken sanayi ürünlerini payı yüzde 30,4 idi. 1986 yılında sanayi ürünlerinin payı yüzde 71,4'e ulaşmıştır. 1976-86 dönemi incelendiğinde sanayi sektörünün ihracatında en büyük payı dokumacılık mamulleri, cam-seramik, tuğla, kiremit sanayi mamulleri ve çimentonun oluşturduğu görülmektedir.(26) Diğer bir deyişle havacılık sektörü, uzay sanayi, bilgisayar sektörü, atom sanayi sektörü gibi yüksek teknolojiye dayanan modern sanayi dalları söz konusu olmamaktadır.

Sanayi ürünü ihracının dağılımı

Sanayi dalları	1980 (%)	1991 (%)
Tarıma dayalı işlenmiş sanayi ürünleri	20	10,4
İşlenmiş petrol ürünleri sanayi	3,7	2,6
İmalat sanayi ürünleri:		
-Çimento san.	3,8	1
-Kimya san.	7,2	4,4
-Lastik-plastik san.	1,5	3,1
-Deri ve kösele	4,7	5,8
-Orman ürünleri	0,4	0,1
-Tekstil-giyim	40,5	41,6
-Demir-çelik san.	3,2	13,7
-Cam-seramik	3,4	3,4
-Demir dışı metal san.	1,7	1,6
-Madeni eşya	0,8	0,3
-Makina san.	2,1	2,2
-Elektrikli mak. san.	1,1	5
-Ulaşım araçları san.	5,6	2,4
-Diğer san. ürünleri	0,2	2,3

Kaynak: TOBB

Nüfus

Türkiye'deki ilk resmi nüfus sayımı, Cumhuriyet döneminde, 1927 yılında yapıldı. Buna göre 1927 yılında nüfus 13,6 milyondur, 1980 yılında ise 44,7 milyon olmuştur.

Toplumsal ve ekonomik düzeyin yükselmesi sonucu kaba doğum oranı düzenli olarak düşmektedir. Öte yandan kaba ölüm oranları da aynı nedenlerden dolayı bir düşme göstermektedir. Tıp ve sağlık koşullarının gelişmesi, kaba ölüm oranını düşüren en önemli öğeler arasındadır. 1980-1985 döneminde kaba doğum oranı binde 30,6 ve kaba ölüm oranı binde 9 olarak

belirtilmiştir.

Kaba doğum oranı oldukça yüksek bir düzeyde bulunduğundan ve kaba ölüm oranı da düştüğünden Türkiye'deki nüfus artış oranı çok yüksektir

Sayım yıllarına göre nüfus artış oranları

Yıllar	Nüfus	Sayımlar arası yıllık artış oranı %
1927	13.648.270	-
1935	16.158.018	2.11
1940	17.820.950	1.7
1945	18.790.174	1.05
1950	20.947.188	2.17
1955	24.064.763	2.77
1960	27.754.820	2.85
1965	31.391.421	2.46
1970	35.605.176	2.51
1975	40.347.719	2.5
1980	44.736.957	2.06
1985*	50.664.000	2.5
1990*	56.969.000	2.3

Kaynak: D.İ.E., 1983; * İKV: 121, 1992.

Türkiye'de nüfus artış oranı Batı Avrupa ülkelerinin çok üstünde (örneğin İngiltere'nin 4,5 katı - B.M., 1971 -), Meksika, Pakistan gibi ülkelerden ise daha düşük düzeydedir.

Çalışan nüfusun ekonominin kesimlerine göre dağılımı ve verimlilik

Tarımda çalışan nüfus zaman içinde azalmakla birlikte işgücünün yarısı bu kesimdedir. İşgücü oranının artış hızı bakımından en çabuk büyüyen kesim hizmet kesimidir.

Seçilmiş yıllarda kesimlere göre işgücü

Yıllar	Tarım	Kesimler (%)		
		Sanayi	Hizmet	Bilinmeyen
1972	65	11.3	22.7	1
1975*	60.9	12.3	25.9	0.9
1983**	60.3	12.2	27.6	-
1990***	49.9	14.9		

Kaynak: * DPT, 1973; ** DPT, 1984; * İKV, 1992.**

Türkiye’de işsizlik oranı 1990 yılı için yüzde 10,5 olarak belirtilmiştir. Buna karşın aynı dönem için AT’de bu oran yüzde 8,3, Yunanistan’da yüzde 7, İspanya’da yüzde 16,1, Portekiz’de ise yüzde 4,5’dir (TOBB “İktisadi Rapor, 1991).

Yıllar	İşsizlik oranı (%)
1970	12.5
1980	11.2
1985	11.4
1990	10.5

Kaynak: İKV: 121, 1992.

1989 tarihli Avrupa Topluluğu (AT) Komisyonu Türkiye raporuna göre, Türkiye’de çalışan nüfusun yüzde 57’si tarım kesimindedir. Nüfusu en fazla tarımda çalışan Topluluk üyesi Yunanistan’da bile bu oran yüzde 29’dur. Sanayinin toplam istihdam içindeki payı Türkiye’de yüzde 17 iken, AT’de yüzde 24 ve en az sanayileşmiş Yunanistan’da yüzde 27’dir.

Türkiye’de tarım ve sanayi sektörü verimliliği AT’ye oranla çok düşüktür. AT normlarına göre tarım sektörü verimliliği 10 misli, sanayi sektörü verimliliği 3,5 misli geridir. Toplam üretimin verimliliği AT’de yaklaşık yedi misli fazladır.(27)

Kentleşme

Türkiye’de kentleşme süreci çok hızlıdır. 1990 yılında şehir nüfusu yüzde 59 düzeyindedir.

Şehir nüfusu (%)	1970	1980	1985	1990
	38,5	43,9	55,5	59

Kaynak: İKV: 121, 1992.

1975-1980 döneminde kırsal alanlardaki yıllık nüfus artış hızı yalnızca yüzde 1,3 dolaylarındadır. Buna karşılık kentsel alanlardaki nüfus yılda yüzde 4,4 oranında artmaktadır

Kentsel nüfus yüzdesi

Kent büyüklükleri	1960	1980
10 bin-20 bin	15.8	10
20 bin-50 bin	21.9	15.2
50 bin-100 bin	17	10
100 bin- +	45.3	63.3

Kaynak: Keleş, 1983

Aile yapısı

Çekirdek aile gerek kentsel, gerekse kırsal bölgelerde, egemen aile yapısı olarak gözlemlenmektedir (Timur, 1972). Yasal ve toplumsal değişiklikler yalnızca kentsel aileyi değil, kırsal aileyi de etkilemiştir. Erkeğin çok eşli evliliği yüzde 3 oranını geçmemektedir (DPT, 1970). Kırsal alanlarda en yaygın çok eşli evlilik nedeni kadının kısırlığıdır.

Kırsal aile

Kırsal alanlarda egemen olan aile yapısı, Türkiye'deki aile yapısının genel niteliklerine uygun olarak, karı-koca ve çocuklardan oluşan çekirdek aile biçimindedir (Timur, 1972). Kırsal aile 6,2 ortalama büyüklükle, Türkiye'deki ortalama aileden biraz daha kalabalıktır (Kongar, 1972).

Çekirdek aile yapısını ikinci olarak geleneksel geniş aile izlemektedir. Aynı çatı altında birden çok evli çiftin yaşadığı bu aile yapısında, babanın egemenliği ve babanın soy çizgisinde genişleme görülür (Kongar, 1970). Bu nedenle aile ile birlikte yaşayanlar genellikle akrabalarıdır.

Gecekondu ailesi

Köyden kente göç, tarımdan sanayiye ve hizmetlere geçiş anlamını taşımaktadır. Kente göç içinde bulunulan tüm ilişkileri değiştirir. Gecekondu ailesi, artık kendini köydeki komşularıyla değil, kentin üst tabakalarında yaşayan gruplarla karşılaştırmaktadır. Gözlediği kentsel yaşamın olanaklarından yararlanmak istemektedir. Bütün bunların sonunda gecekondu ailesi hızla kentsel değerleri benimser (Levine, 1973). Ayrıca oldukça yüksek beklentiler geliştirir. Hemen hemen bütün gecekondu aileleri bir konut sahibi olmayı ve çocuklarını eğitimin en üst basamaklarına kadar desteklemeyi istemektedir.

Konut ya da para sahibi olma eğilimi (eğitime verilen önemin de, üst tabakalar gibi yaşama amacına ulaşmada, bir araç gibi kabul edildiği varsayılabilir) Murat Belge'nin kendi tanımlamasıyla Türkiye'de özgürlüğün değil, ancak zaman zaman serbestliğin olabilmesine bağlanabilir.(28) "Ekonomi, çok sayıda insana kurtuluşun tek olabilir yanı gibi görüldü. İnsanın insan yerine konmadığı düzende, para sahibi olan biraz da prestij sahibi olabiliyordu; (bir önceki dipnotta tanımlanan anlamda) özgürlüğe değil, ama epey bir serbestliğe erişebiliyordu.

Türkiye'de birçok kişi için kapitalizm hala, Avrupa'da olduğu gibi "ehven-i şer" değil, aynı zamanda popüler bir şey. Çünkü bireylere, bireysel kurtuluş ümidini açık tutuyor. Yeterince açık göz olan, fırsatları değerlendirip, "adam sırasına geçme" imkanını kazanıyor."(29)

Köyde yüzyüze ve birincil tip dostluk ve akrabalık ilişkilerine alışmış olan aile, kentte örgütlerle karşı karşıya kalır ve kendisini yazılı kurallara göre düzenlenmiş ikincil tip ilişkilere uydurmaya çalışır. Gecekondu halkı arasında, örgütlere üyelik de artık yaygınlaşmaya başlamıştır.

Gecekondu ailesinde her ne kadar kadın ve çocuklar, geleneksel geniş aileye oranla daha çok özgürlüğe sahipseler de, babanın aile içindeki denetimi de son derece güçlüdür.

Gecekondu ailesinin evlenme yaşı, kırsal ailedekinin az üstündedir. Başlık parası önemini korumaktadır. Dinsel nikahın yerini tümüyle medeni nikah almış gözükmeyle birlikte, dinsel gerekler de yerine getirilmektedir.

Gecekondu bölgelerinde aynı çatı altında yaşayanların ortalama rakamı Ankara için 5,5, İzmir ve İstanbul için 4,5'dir.(30)

Kentsel aile

Türkiye'deki kentsel aile çekirdek aile yapısına sahiptir fakat ileri derecede sanayileşmiş toplumlardaki çağdaş aileden değişik bir takım nitelikleri vardır. Babanın otoritesi aile içinde egemendir. Birden çok kişinin para kazandığı ailelerin çoğunluğunda para babanın elinde toplanır.

Yeni evlenen gençler çeşitli biçimlerde yaşlı kuşaklar tarafından desteklenir. Kimi zaman tutulan evin kirası, kimi zaman da doğrudan doğruya mal yardımı yapılır. Yeni evli gençler için, özellikle çocuk doğurduktan sonra, yaşlı kuşağın son derece yararlı ve yardımcı olmasına karşın, ana-babalarla birlikte oturma pek görülmemektedir (Kongar, 1970). Buna karşın kentlerde oturanların çoğunlukla sosyal güvenlik kapsamına girmesine rağmen, yaşlı kuşakların çocuklar tarafından bakılmaları gerekliliği yaygın olarak kabul edilen değerler arasındadır.

Aile içi tutum ve davranışlar büyük kentler ile küçük kentler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Hatta aynı kent içinde bile farklı davranışlar aynı yaygınlıkta görülmektedir.

Kırsal ailede en az, gecekondü ailesinde en çok, kentsel ailede de dikati çekecek kadar çok görülen bir sorun kuşaklar arası çatışma olgusudur. Hızla değişen dünya çerçevesinde, ondan daha hızlı değişen Türkiye'de, teknolojik ilerleme ve toplumsal kültürel çevre değişikliğinin baş döndürücü bir nitelik kazanması bu olgunun temel nedenidir denilebilir.(31)

Kente yeni göçler genellikle aileyi, köy ya da geleneksel kasabadaki, avluyla çevrilmiş, rahat, geniş aile hayatından, apartmanların veya büyük binalardaki odaların "dışa açık" ortamına uyum sağlamaya zorlar. Bu yeni ortamda belli başlı tesisler çoğu kez paylaşılr ve gerek alışveriş, gerekse diğer etkinlikler kadınların dış dünya ile ilişki kurmalarını gerektirir. Kadın veya kız çocuklar, ailenin, kent hayatının zorlukları ile başa çıkabilmesi ve daha fazla tüketebilmesi için çalışmak zorunda kalabilirler. Bu durumda ailenin ataerkil reisi, ailenin geçimini gerekli ölçüde sağlayamadığı ve kadınların, başka erkekler için veya onlarla birlikte çalışmalarına izin vermek zorunda kaldığı için, itibar kaybına uğradığını hissedecektir. Bu kadınların işe giderken veya dönerken karşılaşılabildikleri sözlü cinsel taciz ve gerek toplu taşıım araçlarında veya diğer kalabalık yerlerde vücutlarına dokunulması, büyük bir olasılıkla onun erkeklik gururunu incitecek ve bir boynuzluya veya muhabbet tellalına dönüştüğü duygusuna kapılmasına yol açacaktır (dinsel ge-

leneklerin kadınları “insan” gibi değil, şehvet ve üremeye yarayan hizmetten başka bir işe yaramayan “dişi” gibi gördüğü toplumlarda bu doğal bir sonuçtur). (32)

Kent deneyiminin kadın için de cazip olması gerekmez; hepsi gurur verici olmayan pek çok işle uğraşmak, kendini kabul ettirmek için diğer kadınlarla rekabet etmek (zor mali koşullarda giysi ve kozmetik için daha fazla harcama anlamına gelir), günün/ayın sonunda kazancını çoğu kez kocasına teslim etmek -çünkü koca işe gitmesine izin verdiği için bunu bir hak olarak görür- zorundadır.

Kentleşmenin bilinen sonuçlarından bir başkası, pek çok erkeğin (ve kadının) geç evlenmesidir. Öğretimin uzun sürmesi ve iş olanaklarının azlığı, pek çok kentte görülen şiddetli konut krizi ile birlikte, pek çok kentli genç için evlenme yaşını yirmili yaşların sonuna veya üstüne çıkarmıştır.

Buna karşın cinsel uygulama önemli ölçüde değişikliğe uğramamıştır: cinsel ilişki şiddetle arzulanmakta devam eder, ancak temelde evlilik dışında erişilmez durumdadır ve artık evlilik de çok geç gelmektedir.

İş hayatında düş kırıklığı, toplumsal ya da eğitimsel başarısızlık ve bunların cinsel tedirginlik ve/veya baskı yüzünden daha da şiddetlenmesi, anne dahil bütün kadın akrabalara ve aynı zamanda çocuklara karşı serbest kalan bir tür değişken hedefli saldırganlığa yansiyabilir. Onlar da öfkeli anne örneğinde olduğu gibi, kendi ezilmişliklerinin öcünü aynı şekilde alabilirler. (33)

İletişimin etkinliği

İletişimin etkinliği, kaynağın inandırıcılığı (konuşanın kişiliği ve kullanılan medyaya atfedilen önem), mesajın içeriği ve iletişime hedef olan kişinin eğitim, zeka düzeyi ve kendine saygı gibi faktörlere bağlı olabilmektedir.

Kaynak

İkna yeteneği (inandırıcılık) sadece kişilik özelliklerinin bir fonksiyonu değil, aynı zamanda kişinin toplumdaki statüsünün, izleyici ile ilişkilerinin ve izleyicinin karakteristiklerinin bir fonksiyonudur.

Kullanılan medyaya atfedilen önem konusunda ise şunlar söylenebilir: güvenilirliği düşük medya tarafından sunulan materyalin kabulünde ilk aşamada bir direnme söz konusu olabilmekte, ancak güvenilirliği düşük ve

güvenilirliği yüksek medyalarla sunulan iletilerin kabulü zaman içinde dengelenmektedir.

İletişimcinin inandırıcılığında iki boyutun söz konusu olduğu söylenebilir: uzmanlık ve güvenilirlik.

Uzmanlık, deneyim ve/veya eğitim, sosyal durum ve/veya yaştan kaynaklanan bir kişisel özellik olabilir. Fakat aynı zamanda toplumsal statüden kaynaklanan itibarı özellikten daha fazla bir şey olabilir. Buna bağlı bir özellik iletişimcinin “meşru gücü”dür yani iletişimcinin -karar alarak, politika belirleyerek veya emir vererek- toplumu etkileme gücüne sahip olduğu düşüncesinden kaynaklanabilir.

İletişimcinin toplumu kendine güvenmeye iten özellikleri çok değişik biçimler alabilir; fizik görüntü, kendini ifade yolları veya tarzı güvenilirlikle bağlantılı kişisel özelliklerdir. Diğer bir güvenilirlik etkeni, iletişim kaynağının niyetinin farkedilmesidir. Hedef kitle bir manipülasyona maruz kaldığını düşündüğü zaman mesaj etkisini yitirmektedir. Bundan dolayı birçok kimse reklam ajanslarının, satıcıların, politikacıların iletilerine karşı şüphecidir.

Mesaj

Mesaj tek yönlü ya da çift yönlü olabilmektedir. Tek yönlü iletişimde sadece ileri sürülen görüş açıklanmakta, karşı görüşlere yer verilmemektedir. Karşıt görüşlere de yer veren çift yönlü iletişim, hedefte, manipülasyonun söz konusu olmadığı yolunda bir intiba bırakabileceğinden, daha etkin olacaktır. Diğer yandan çift yönlü iletişim, hedefin daha sonra karşılaşılabileceği karşı görüşlere karşı bir direnç yaratabilecek, izleyici bir anlamda aşılabilir olacaktır.

Bununla birlikte karmaşık ve iyi bilinmeyen bir görüş söz konusu olduğunda, eğitim ve/veya zeka düzeyi düşük izleyicilere, tek yönlü iletişim daha etkili olabilmektedir.

Mesaj genellikle hem duygusal hem ussal öğeler içerir, ancak görelilik olarak duygusal ya da ussal öğelere ağırlık verilmesi söz konusu olabilmektedir. Örneğin korku uyandırma mesajın etkisini artırabilmektedir. Bununla birlikte çok fazla korku uyandırma, kişinin herhangi bir şey yapmasına engel olacak kadar pasifleşmesine ya da tehlikeyi görmezden gelip, kaynağı reddetmesine neden olabilmektedir.

Hedef

İletişimin etkinliğinin önemli bir faktörü hedefin belirli bir tutuma bağlanma derecesidir. Bağlanmanın gücünü etkileyen birçok etmeden ikisi, tutum doğrultusunda davranışlarda bulunmuş olma ve tutumunu diğer insanlara açıklamış olmasıdır. Örneğin tutumunu birçok kişinin yanında açıklayan kişinin, tutumunu değiştirmesi zor olacaktır çünkü değişiklik hatanın kabulü anlamına gelebilecek ve ilk tutuma bağlılık artacaktır.

Eğer belirli bir tutum hiçbir zaman saldırıya uğramamışsa büyük ölçüde etkilenmeye açık olacaktır çünkü hiçbir savunma önlemi almamıştır. Böylece bir tutum ansızın ve hazırlıksız olarak etkileyici bir iletişim ile karşılaştığında, birey hemen kullanabileceği kurulu bir savunma bulamayacaktır. Böyle bir durumda bireyin tutumuna hafifçe bir saldırılarak aşılama yapılabilir. Saldırı zayıf olmak zorundadır çünkü bireyin tutumu değişmemelidir.

Kendilerine saygıları düşük deneklerin, kendilerine saygıları yüksek olanlardan daha ikna edilebilir oldukları görülmektedir. Kendilerine saygıları düşük kişilerin kendi düşünce ve görüşlerine de değer vermediklerinden, karşıt bir görüşle karşılaştıklarında daha fazla etkilenme eğilimindedirler

Zeka düzeyi yüksek olan insanlar tutarsız ve mantıksız tartışmalardan, zeka düzeyi düşük olanlara göre daha az etkilenirler. İkinciler ise karmaşık tartışmalardan daha az etkilenirler.

Eğer bir kişi karşıt görüşü dinleyeceği konusunda önceden uyarılırsa, o görüşe karşı daha dirençli olabilecektir.

Tutum değişikliğine engeller

Çoğu araştırmaların odak noktası tutum değişikliğini arttırma yolları üzerinde olmuştur. Eğer bireyler tutumlarını iletişimin savunduğu yönde değiştirirlerse, iki tutum arasındaki fark azalır, böylece gerilim de azalacaktır. Bununla birlikte birçok gerilim azaltma yolunun da insanlara açık olduğunu unutmamak gerekir. Dolayısıyla kişinin etkileyici iletişime karşı nasıl direndiğini, kendisinininki ile sunulan tutum arasındaki çelişkinin yarattığı gerilimi nasıl giderebildiği konusuna göz atmak gerekmektedir:

İletişimi çürütme: birey kendi görüşünden farklı iletişimin savını çürütmeye çalışabilir. Bunu başarabildiği ölçüde gerilimde kurtulacaktır. An-

cak hedef ya da dinleyici genellikle uzman bir kaynakla karşı karşıyadır ve etkileyici iletişimlerle genellikle, saf mantıksal temelde reddedilebilmeleri güç olacak biçimde hazırlanırlar. Dolayısıyla farklı görüşü reddetmenin mantıklı bir çözüm yolu olmasına karşın, bu yolu seçmek pek kolay olmaz.

Kaynağı kötüleme: kendi görüşünden farklı bir iletişimle karşılaşan kişi, farkın yarattığı bilişsel çelişkidir kaynaklanan gerilimi, iletişim kaynağının güvenilirliği olmadığına ya da başka açılardan olumsuzlukları bulunduğu karar vererek azaltabilir. Bu yöntem çok etkilidir, çünkü yalnızca sunulan görüşten kaynaklanan tehdidi ortadan kaldırmakla kalmaz ayrıca, aynı karşı görüş kaynağının gelecekte sunacağı bütün iletişimlerini de zayıf hale getirir.

İletişimi çarpıtma: insanların uyguladıkları diğer bir çelişki giderme yolu da, kendi görüşleri ile arasındaki farkı azaltacak biçimde iletişimi çarpıtma ya da yanlış algılamadır. Farklı iletişim bireyin görüşüne yakın olduğunda, gerçekte olduğundan daha yakın olarak algılanır. Buna benzeştirme denir. İletişim dinleyicinininkinden çok farklı olduğunda, daha da farklı olarak algılanır. Bu sürece zıtlştırma denir.

Mantığa bürüme: tutarsızlıkları kaydırmanın ya da mantıksallaştırarak ortadan kaldırmanın birçok yolu vardır. Örneğin ölüm cezalarına karşı biri, belirli bir davada ölüm cezasına çarptırılan bir kişi için, onun suçunun çok ağır olduğunu ve bu sonucu hakettiğini ileri sürebilir. Ancak bu yöntem bireyin bilişsel sisteminde başka türlü tutarsızlıklara ve dolayısıyla gerilimlere yol açabilir.

Daha baştan iletişimi reddetme: bu belki en çok kullanılan çözüm yaklaşımıdır. Mantıksal olarak iletişimi çürütmeye ya da kaynağa saldırarak zayıflatmaya çalışmak yerine, bireyler, herhangi bir nedene dayanmaksızın, onu reddedebilmektedirler. Bir tiryakinin iyi nedenlere dayandırılmış mantıksal iletişime tepkisi, ileri sürülen görüşün sigarayı bırakmasına yetecek kadar güçlü olmadığını söylemektir. (34)

Tutum değişikliğine diğer engeller olarak, iletişimin hedefe ulaşmasını zorlaştıran ara değişkenlere bakmak gerekmektedir:

Hedefe ulaşma sorunu: tutum değiştirmeye ilgili işlerde çalışan insanların en yaşamsal ve güç sorunları, etkilemek istedikleri insanlara ulaşmaktır. Reklamcılar, politikacılar çabalarının önemli bir bölümünü, mesajlarının yönelttikleri hedefe ulaşmasını güvenceye almaya ayırmak zorunda-

dırlar. Özellikle politika ve kamu sorunlarında, insanlar etkileyici iletişimlerle çok az başbaşa kalmak eğilimindedirler. Konu ne olursa olsun, herhangi bir iletişimin ulaşabildiği olası dinleyici yüzdesi oldukça düşük olma eğilimindedir.

İki aşamalı bilgi akımı: çoğu insan kamu sorunlarına ilişkin programları seyretmez ya da makaleleri okumaz. Fakat bazıları seyrederek okurlar. Bunlar topluluk ya da gruplarının en etkili kişileri olmak eğilimindedirler. Çevrelerindeki insanların tutumları üzerinde etkileri sebebiyle, onlara "kanı önderleri" adı verilir. İkna edici materyalin bir bölümü, bu iki aşamalı iletişim aracılığı ile insanlara ulaşır.

İletişime hedef olmada seçicilik: iletişimler etkilemeyi amaçladıkları insanlara ulaşamamak eğilimindedir çünkü çoğunlukla, örneğin demokratlar, başka demokratların yaptıkları konuşmaları, muhafazakârlar muhafazakâr insanlar tarafından yapılan konuşmaları, dindar insanlar din lehindeki konuşmaları izlerler. Bu iletişimi dinleme ya da okumada seçiciliktir. Kısaca insanlar inaçlarına ters düşen bilgileri görel olarak daha az dinlemek ya da okumak eğilimindedirler.(35)

Kitle iletişim araçları

Kitle iletişim araçları bireyin tutumlarını okul çağından, hatta okul öncesinden itibaren etkisi altına alan ve belki de tüm yaşamı boyunca etkisini yitirmeyen temel bir toplumsallaşma kaynağıdır.

Kitle iletişim araçları farklı kültür ve toplumlar arasında ilişki kurmayı kolaylaştırdıkları gibi, aynı toplumun farklı kesimlerinin de birbirlerini daha fazla tanımalarını sağlamaktadır. Yapılan bir araştırmada çocuklara, diğer ülke insanlarına ilişkin bilgileri hangi kaynaktan aldıkları sorulduğunda; gelişmiş ülke çocuklarının en çok kitle iletişim araçlarına, gelişmekte olan ülke çocuklarının ise birincil gruplara öncelik tanıdığı görüldü (Dawson ve Prewitt, 1969).

Kırsal toplumlarda sorunlar genellikle bireylerin kendi yaşam deneyimleri ve yüzyüze ilişkiler sınırları içinde kalmaktadır. Sanayileşmiş toplumların şartları ise çok farklıdır. Büyük insan yoğunluğu, ileri derecede işbölümü ve farklılaşma, kişisel nitelikleriyle değil, uzmanlaşmış rolleriyle ilişkiye giren insanlar arasındaki parçalanmış ve fonksiyonel ilişkiler. Dolaşısıyla birey kendi başına, kendi grubunun desteği olmadan, yol göstericiler-

den yoksun düşüncelerini oluşturmak zorundadır. Diğer bir deyişle kitle iletişim araçlarının nesnesi durumundadır.(36)

Az gelişmiş ülkelerde okuma yazma düzeyinin düşük oluşu, yazılı basın için belirli bir sınırlılık getirirse bile (ki kanı önderliği aracılığı ile yazılı basının etkisi de yaygındır), radyo ve televizyonun yaygınlaşması, toplu gruplar tarafından izleme olanağının bulunması, bu ülkelerde kitle iletişim araçlarını etkili kılar.

Kırsal alanda yaşamını sürdüren bir kimse için büyük kentin neye benzemekte olduğunu, TV sayesinde, gidip görülmeksizin tasavvur edilemeyecek bir şey olmaktan çıkarmıştır. Bu bakımdan kent ve kır arasındaki çeşitli ayrımlar standart bir bütün etrafında giderici olmasa da, azaltıcı bir etki aracı olarak ele alınabilir.

Bununla birlikte kitle iletişim araçlarının etkileri ana-baba, öğretmen ve arkadaşlara oranla çok daha sınırlı olabilmektedir. Kitle iletişim araçlarının yayınları “herkese” yönelik yayınlar olup, tek bir grup ya da kişiye yönelik olamazlar. Böylece bir tek grubun veya kişinin anlama gücü ve yeteneğine uygun olarak hazırlanan programlar genellikle çok az sayıdadır.

Yayın araçlarında kullanılan dilin izlenmesi de, söz konusu yayınlarda geçen kavramların bilinmemesi, yabancı ülke ya da devlet adamlarının isimlerinin sık sık tekrarlanması halinde, eğitim düzeyi yüksek olmayan kişiler için zorlaşmaktadır. Hindistan, Kenya, Nijerya, Kanada gibi birden çok yerel dilin yaygın kullanımının olduğu toplumlarda, kitle iletişim araçlarının yayınlarının tek bir dilden yapılması etkiyi sınırlayıcı niteliktedir.(37)

Kitle kültürü

Kitle kültürü, almanca “masse” ve “kultur” kelimelerinin birleşmesinden oluşmuştur. Bugün alt-orta sınıf, çalışan kesim ve fakirler olarak tanımlanabilen “masse”, Avrupa toplumunun aristokratik olmayan, eğitim görmemiş kesimini ifade ediyor ya da ediyordu. “Kultur” ise yüksek kültür olarak çeviriliyor. Bu kelime sadece, Avrupa toplumunun iyi eğitim görmüş elitlerinin tercih ettiği edebiyat, müzik, sanat ve diğer sembolik ürünleri değil, aynı zamanda, bu ürünleri seçen “kültürlü” kişilerin düşünce ve duyu biçimlerini içeriyor. Diğer yandan kitle kültürü, kültürsüz çoğunluğun kullandığı sembolik ürünleri ifade ediyor.(38)

Kitle kültürü genellikle ya kitle iletişim araçlarıyla sıkça yayımlanan konuların kültürel içeriğini, ya da bu yayın araçlarını izleyen kitlelerin, yayınlardan, entellektüel düzeyde ne şekilde etkilendiğini belirten bir terim olarak kullanılmaktadır.

Bu terimin ardında birçok varsayım bulunmaktadır. İlk olarak, kitle iletişim araçlarının, üniversite, konferans gibi kitlesel olmayan klâsik araçların etkilerinden farklı ve kendi içinde uyumlu bir bütünlük içerdiği kabul edilmektedir. İkincisi, belirli bir toplumda geçerli bilgi ve düşünce biçimlerinin tamamının ya da önemli bir bölümünün değişmesine yol açan belirleyici etkileri olduğu varsayılmaktadır. Üçüncüsü, açıkça belirtilmemekle birlikte, kitle kültürünün yanısıra elit tabakaya özgü bir başka kültür, yani kitle dediğimiz toplumun geniş bir kesimiyle ayrıcalıklı kültüre sahip bir başka kesim söz konusu olmaktadır.

Sosyolojik terminolojide ise kitle kültürü, belirli bir gerçeği ifade eden bir terim değil, çalışmalarda bir varsayım, ya da araştırmalarda geçici bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu durumda terim, kitle iletişim araçlarının etkileriyle oluşmuş özgül bir kültürel birliği içermekten uzak kalmaktadır.

Hangi anlamda kullanılırsa kullanılsın, kitle kültürü kavramından yararlanabilmek, kavramın sadece içeriğini ve elemanlarını tanımakla değil, yaygınlaşmasına sebep olan olayları ve ondan etkilenen kitleleri inceleyebilmekle mümkündür.(39)

Edward Shils estetik, entellektüel ve ahlâki standartlara göre kültür seviyelerini kabaca üst (superior, refined), orta (mediocre) ve brütal olarak sınıflandırıyor. Üst kültür ekonomik, sosyal ve siyasal analizleri, felsefe, roman ve şiirde büyük eserleri, bilimsel teori ve araştırmaları, resim, heykel, müzik ve mimarideki önemli çalışmaları içeriyor. Orta kültür, çoğunlukla üst düzey kültür konularını kapsıyor ancak bu çalışmalar daha az orjinal ve üst düzey kültür çalışmalarıyla henüz bütünleşmemiş durumda. Brütal kültür ise, konuların derinliğine inmeyen, incelikten yoksun, kaba görüş ve yaklaşımları içeriyor.(40)

İçerik olarak kitle kültürüne belirli bir özgünlük tanıyan yazarlar, çoğu kez üstü örtülü olarak, bu kültüre olumsuz yaklaşmaktadır.

Kültürlü bir insanın entellektüel gelişmesini etkileyen edebiyat, bilim, sanat gibi eğitim programları klâsik kültür ya da elit kültürü oluşturmak-

tadır. Bu durumda ise kitle kültürü, abartılı hikâyeler, kaba görüntüler, sıradan düşünceler, moda gibi konuları içermektedir. Diğer bir deyişle bu kültür, maddî rahatlık üstüne kurulu bir mutluluk kavramını; macera, erotizm ve evliliğin güvenliliğini bir araya getiren bir aşk kavramını; soyguncuların şiddete dayalı davranışlarını olduğu kadar, sempatik yıldızların başarılarını içeren bir yaşam tarzını ya da gençliğin değerlerine ağırlık vererek zaman geçirmeye yönelik programları ön plana çıkarmaktadır.

Edgar Morin, kitle kültürünün “kollektif hayal” diye nitelendirdiği mekanizmasını psikanaliz terimleriyle açıklıyor. Kitle kültürü tüketicisi yansıtma ve özdeşleştirme yoluyla eğilimlerini tatmin edebilmektedir. Ekranlarda sık sık görülen ünlüler olağanüstü kişilikleri yansıtmaktadır. Bu kişiler taklit edilmesi savunulan yeni insan prototiplerini oluşturmaktadır. İzleyici kendinde olmayan ya da kendinin gerçekleştiremeyeceği şeyleri kendi dışına yansıtmaktadır. Ekrandaki kişiler, günlük hayatın yapmamızı engellediği davranışları gerçekleştirmektedir ve bu “hayalî dünya” kitle kültürü yaygınlaştıkça genişlemektedir.

Okuyucu ya da izleyici, psikolojik eğilimlerini serbest bırakıp, hayalî kahramanlara yansıtarken, aynı zamanda, kendisine yabancı olan bu kişilerle kendini özdeşleştirmektedir. Kendinin olmayan ve büyük bir olasılıkla hiçbir zaman olmayacak deneyimleri yaşıyormuş gibi hissetmektedir.

Böylece, oldukça düşük düzeyde bilgiyi de içeren ve gerçeklerden kaçışı sağlayan yapay bir dünya yaratılmaktadır.

Kitle kültürü nasıl ve hangi araçlarla yayılmaktadır? Çünkü sonuç olarak, sınırları belirsiz bir içeriği olan ve kötü olarak tanımlanan bu kültürün hangi yollardan yayıldığı önem kazanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, sözü edilen abartılmış hikâyelerin kitle iletişim araçları diye adlandırılan sinema, radyo, televizyon ve yüksek tirajlı magazinler kanalıyla aktarıldıkları görülmektedir. Ancak burada bir güçlük ortaya çıkmaktadır, zira aynı araçlarla klâsik eserlerin de aktarılması da söz konusu olabilmektedir.

Kitle kültürü hitap ettiği topluluklar açısından incelendiğinde şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır; çeşitli ülkelerde yapılan anketlere göre, yayınları izleyen kültürlü kişiler ile diğerleri arasında, programların seçimi konusunda bir ayırım olmamakta sadece programların değerlendirilmesi farklı olmaktadır. (41) Yani izleyici kitle dendiğinde elitler bu kitlenin dışında kalmaktadır. Bir ayırım söz konusu olduğunda eğitim düzeyinden çok, çalışma

saatleri, yaş grupları gibi kriterler göz önüne alınmaktadır.

Çok geniş bir etki alanına sahip yeni iletişim araçlarının belirli bir kültürel değişim yaratıp yaratmadığı sorulabilir. Değişik yollardan Lazarfeld, Schramm, Adorno, Rosenberg ve diğer birçok yazar radyo ve televizyonun ne yeni düşünce akımları, ne de kültürel orijinallikler yaratamayacağını, tam tersine, çoğunluğu memnun etme gerekliliğiyle sürekli orta düzeye çekilen değerler, düşünceler, estetik, ahlâki ve sosyal temalar yaymakta olduğunu ileri sürmüşlerdir. Diğer bir deyişle, geniş bir kesim üzerinde etkin olma durumu, çok kişiyi memnun etme zorunluluğu ile durgun ve orta düzeyde bir kültürün ortaya çıkmasıyla ödenmiş olmaktadır. Yayınlarını reklâm gelirlerine bağlayan ticarî ve rekabetçi televizyon sistemleri bu kaçınılmaz eğilimin en çarpıcı örneklerini vermektedir çünkü izleyici anketleriyle saptanan, en geniş kesimi kendine çeken programlar, finansman açısından rantabldır. (42)Özel televizyon kuruluşlarında bilginin, kamu televizyonuna oranla, tüm yönleriyle, "objektif" olarak verilebileceği söylenebilirse de, geniş bir kesimi kazanmak için demagojiye kaymaları daha olası olmaktadır. Kamu televizyonlarında ise, bilinçli bir kültürel politika izleyebilme üstünlüğüne karşın bu kurumların, hükümetlerin elinde tehlikeli bir silâh olma endişesini de beraberinde getirmektedir.(43)

Jean Cazeneuve, insanların düşüncelerine baskının modern toplumlara özgü olmadığını söyleyerek, yazının bulunmasından önce, sosyal kontrol mekanizması olarak geleneksel seremonileri örnek göstermektedir. Mc Luhan, ortaçağa kadar sözlü, rönesanstan itibaren basılı, yarın elektronik diyerek, tarihi dönemleri belirli iletişim tipleriyle karakterize ediyor. Kitle kültürünün içeriği mevcut durumların şartsız kabulü ve konformizmden oluşur. Marks'ın ileri sürdüğü dinin halk için uyuşturucu işlevi görmesi gibi kitle kültürü, ezilenlere, günlük yaşamlarından uzaklaşarak kurgu bir cennette kendilerini teselli etme imkânı sağlamaktadır.

Kollektif yayın araçlarının ortaya çıkmasından önce, kültürün yayılması, kuruluşun yaratıcılarına geniş bir inisiyatif ve bağımsızlık sağlayan zanaat yöntemleriyle sağlanıyor, orta ve aşağı kültürel düzeyler halk kesiminde saklı kalıyor, diğer bir deyişle görünmüyörladı. Modern çağa gelinceye kadar elitlerle kitleler arasında ne kültürel bir ilişki, ne de bu iki kesim arasında boşluğu dolduracak ya da görüntüyü değiştirebilecek bir orta sınıf söz konusudur. (45)

Kültürün endüstrileşmesiyle birlikte, ürünlerin standartlaşması ve

çoğunluğa hitap etme amacıyla orta düzeydeki kitleyi hedef alarak kültürel düzeyin düşmesi ve kitlenin homojenleşmesi ortaya çıkmıştır. Orta ve alt düzeydeki ürünlerin üretim ve tüketimleri sonucunda, üst düzey kültürleri kendine çeken, sosyal statüye sahip bir entellektüel kesim meydana gelmiştir. Bugün sanatçı, ürününü sattığı için değil, geniş bir kesime hitap etmeyi düşünerek ürettiği için tacir olarak kabul edilmektedir. Genel olarak entellektüeller, parayı doğal bir sonuç değil, bir amaç, kültür endüstrisinin ulaşmak istediği bir son olarak görmektedirler.(46)

Edebiyat alanında endüstrileşme daha eskidir zira matbaanın gelişmesiyle ortaya çıkmıştır. Tirajın artırılabilmesi kitabı da rantabl bir ürün haline getirmiş, bunun sonucunda, çoğunlukla yetenekli ancak edebî ürünün ticaretinin sağladığı imkânlardan yararlanmak isteyen yeni bir yazarlar sınıfı belirmiştir.

Kitle iletişim araçlarının amacı geniş bir kitleye ulaşmaktır. Bundan dolayı, tüketicilerin kültür düzeylerini yükseltmek yerine, tüketicileri memnun etmek, dikkatlerini çekmek, meraklarını uyandırmak yani onların talepleri düzeyine inme durumu ortaya çıkmaktadır. Ciddi yönelmeleri ve ilgi alanlarını geliştirmekten çok, yüzeysel motivasyonlara hitap edilmektedir. (47)

Kollektif yayının kültürel rolüne başlıca eleştiri, entellektüel fonksiyonlarda azalma riski olmaktadır. Okuldaki eğitimde belirli bir konudaki dersler, birbirleriyle bağlantılı ve gelişmeye açık bir bütün teşkil etmektedir. Buna karşılık radyo ve televizyon dinleyici ve izleyicisinin düşünceleri, kitle iletişiminin çok sınırlı bir bölümünü teşkil eden okul yayınlarının haricinde, dağınık bilgi aktarımı nedeniyle karışmaktadır. "Kültür mozayığı" de denen aşırı bilgi akımının, konunun özünün kavranmasını engellediği ve yararlı bilgilerin seçilmesi için gayret sarfedilmesine neden olduğu, zihinlerde bir çeşit aşırı doygunluk yarattığı ileri sürülmektedir. Kitle iletişim araçlarının zihinleri tembelleğe ittiği ve bu araçların gelişmesinin önenen olduğunun tersine, toplumda kişilerin pasifleşmesine yol açtığı belirtilmektedir. Diğer yandan Mc Luhan, matbaanın ve haber toplamanın hızlanmasıyla, mozayik biçimin basının temel bir ögesi haline geldiğini ve bu durumun kitaplar ve edebiyatın dolduramayacağı bir şekilde, demokratik kurumların işleminde temel bir rol üstlendiğini söylüyor.(48)

Bunun yanısıra televizyon programlarının yoğunlaşarak izlenmediği, izlenilemediği iddiası var. Ancak videoların ortaya çıkmasıyla, televizyon programları videolara kaydedilerek, istenen saatte izlenilebilmektedir. Ayrı-

ca Batı toplumlarında çekirdek aile kavramı da büyük ölçüde zayıflamış ve televizyonu yoğunlaşarak izlenebilir hale gelmiştir. Bir başka nokta ise, artık pek çok evde birden çok televizyon bulunmasıdır.

Eğer "kitle kültürü" teriminin geçerliliği kabul edilirse, kitle iletişim araçlarının, toplumun yönelimlerini yaratmaktan çok yansıttığı ve toplum daha az konformist olduğunda radyo ve televizyon programlarının içeriklerinin de daha eleştirel olduğu söylenebilir.(49)

İletişim araçlarındaki gelişmeler ve kitle iletişimi

1964 Olimpiyat Oyunlarının Telstar adlı uydu aracılığı ile yayımlanmasından sonra, gelişmiş ülkelerde medya alanındaki yenilikler birbirini izledi. Aynı yıl video kasetler ortaya çıktı. 1970'li yılların başlarında ise kablolu yayınlar başladı. 70'li yılların sonlarında telefon, bilgisayar ve televizyon alıcılarının birlikte kullanıldığı yeni iletişim biçimleri görüldü. 1980'li yılların başlarında "yeni medyalar" olarak adlandırılanlar esas olarak şunlardır: kablolu yayın, uydu aracılığı ile yayın, teletext, video kaset, video disk.

Basın, radyo ya da televizyon için olsun, yeni yayım teknikleri sayesinde, kitle iletişimi kavramıyla da ifade edilen, çok geniş bir alana ulaşabilme imkânı ile, kültürel mesajların artan bir etkisi olduğu ileri sürülmektedir.

Riesman ve Mc Luhan gibi yazarlar, insanların tutum ve davranışlarının birincil gruplar ve hatta ulusal topluluklar tarafından giderek daha az bir biçimde yönlendirileceği, yeryüzündeki tüm insanlar tarafından paylaşılan bir global kültürü öngörmekteydiler.

Serol Teber bu olguya daha farklı bir biçimde yaklaşmaktadır: kapitalizm, dünya ölçeğinde bir sosyal-ekonomik formasyon olma sürecinde, ekonomik politikasının yanında, temel ideolojisini, uyguladığı politik (kitle) psikolojisinde yoğunlaştırıp; denetleyebildiği toplumların insanların; davranışlarının, beklentilerinin, duygularının, düşüncelerinin vb. gibi psikik yapılarını, yönetimin belirlediği "oyun alanlarında" kalması için insanları toplumsal bütünleşmeye, kitle içinde eritmeye, özümlemeye özen göstermiştir. Bu evrensel koşullarda ve özellikle kitle iletişim araçlarının dağıttığı kitle kültürü üzerinden, kapitalist sistemin normları ve standartları, kültür ve değer ölçüleri, ahlak anlayışları vb., gelenekler, töreler ve hata tanrı buyrukları (ya da psikanaliz söylemiyle üst-ben olarak) insanlara özümletilmeye çalışılmıştır. Ve -ne yazık ki- gerçekten özümletilmiştir de. (50)

Ancak sanayileşmiş ülkelerdeki yeni gelişmeler, kitle kültürü kavramı üzerindeki tartışmaların yeniden gözden geçirilmesini gerektirmiştir.

Öncelikle belirli bir doygunluk derecesine gelmiş izleyici kitlesi yayınlarda belirli bir seçme yapma durumunda kalarak programlara daha eleştirel yaklaşmakta ve alışılmışın dışında girişimlere daha açık olmaktadır.

İkinci olarak, televizyon örneğinde olduğu gibi, yayın kaynaklarının çoğalması, ayrımsız tüm kitleyi hedeflemek yerine belirli bir azınlığın kazanmanın daha rantabl olduğunu ortaya çıkarmıştır. Tek bir kanalın izleyici kitlesinin onda birini kazanması, oniki kanalın geri kalan onda dokuzu kazanmaya çalışmasından daha kazançlıdır.

Üçüncü olarak teknik gelişmeler, izleyici kitlesindeki farklılıkların ve bireysel tercihlerin dikkate alınması yönünde ilerlemektedir. Doğrudan uydu yayınlarının, yeterli yatırımları yapabilecek gelişmiş ülkelerin kültürel emperyalizmini yoğunlaştıracağı düşünülebilir. Ancak dil engelleri ve farklı eğilimlere sahip izleyici kitleleri, tüm dünyaya yapılan yayınların, büyük gösteri programları ve uluslararası önemi olan olaylarla sınırlı kalması, farklı kültürlerle hitap eden ulusal ve bölgesel yayınlara geniş bir alan bırakması, daha olası görünmektedir. Ayrıca, özellikle ABD’de, çok yaygın kullanılan kablolu TV, bölgeler, meslekler, eğitim düzeyleri gibi belirli kültürel ve sosyal kategorileri hedefleyen programları ortaya çıkarmış ve bireylere çok sayıdaki programlar arasından seçim yapabilme imkânı tanımıştır. Video kaset ve video disklerin ise, bizi, bireysel kullanım biçimlerine yöneltilmiş bireysel kullanım biçimlerine yöneltilmiş bir kitle iletişimine götüreceği açıktır.

Başlangıçta kablo şebekesi, çok sayıda televizyon programının çeşitli aboneler tarafından alınmasını sağlayan ortak bir anten olarak sunuldu. Anahtarlama olanağı veren yıldız yapıda kablo şebekesine geçilmesi ve taşıma yeteneğinin katlanarak artmasını sağlayan fiber optik uygulaması sayesinde, hem belirli bir aboneye çok büyük sayıda enformasyon dağıtılabilecek, hem de abone şebeke aracılığı ile kendi enformasyonlarını yayımlayabilecek, iletişimin hem alıcısı hem de vericisi olabilecektir. Diğer bir deyişle teledağıtımdan (iletimden), sözcüğün gerçek anlamında iletişime geçilebilecektir.(51)

Ancak farklılaşmanın olduğu durumlarda bile, kitle iletişiminin geniş bir kesime hitap etme amacı vardır. Bundan dolayı, üst kültüre yönelmek yerine, “tüketiciyi” memnun etmek, dikkatini çekmek, merakını uyandırmak

için, sık sık tüm imkânlar kullanılır. Bir başka ifadeyle, ciddi eğilimleri geliştirmek yerine, yüzeysel motivasyonlara başvurulur.

Yine de yarının kitle iletişiminin, tüm dünyaya yayın yapan programlar, fakat aynı zamanda farklılaşmış kültürler ve sosyal kategorileri hedef alan bölgesel programlar ve yayınların çeşitliliğine doymuş, dolayısıyla da her türlü yeniliğe açık yayın politikalarına yönelineceği söylenebilir.

Sanayileşmiş ülkelerde, kitle iletişiminin konfomizm ve durgunluk yarattığı söylenmektedir. Bununla birlikte merkezileşme eğiliminin yaratıcı grupların çeşitliliğini engellemeyeceği söylenebilir. Toplum kitlelerin kültüre katılımını dikkate almak zorundadır, ancak bunu bir "kitle kültürü" yaratarak gerçekleştirmek zorunda değildir. Farklı kültürleri uyumlaştırmaya ve birbirlerini tamamlamaya yönelmek zorundadır.

Az gelişmiş ülkelerde, sanayileşmiş ülkelerle aynı gelişim çizgisini izlememiş bir sosyal gerçek söz konusu olduğundan, kitle iletişiminin etkisi daha farklıdır. Daniel Lerner'in çeşitli Ortadoğu ülkelerinde yaptığı çalışmalar, kitle iletişim araçlarının ulaştığı insanlardaki artışın, kentleşme, okuma yazma oranı, zihniyet değişimi gibi diğer değişkenlerle paralel gitmekte olduğunu göstermektedir. Diğer bir deyişle bu yazar yeni medyaların, kendini başkasının yerine koyarak düşünme yeteneği (empatik kişilik) ve özdeşleştirme ve yansıtma olgusunu geliştirdiğinden dolayı, çok etkin olduklarını ileri sürmektedir.

Modern dünya ile doğrudan ilişkilerin çok zor olduğu az gelişmiş ülkelerde, ilişki, kitle iletişim araçları aracılığı ile sağlanmaktadır. Ancak unutulmaması gereken, bu iletişimin, değiştirilmek istenen zihniyet tarafından anlaşılabilir ve yorumlanabilir olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, kitle iletişim araçlarının, henüz modernleşme aşamasına geçememiş fakat belirli bir kentleşme ve eğitim düzeyine ulaşmış bir kültürde, çok daha etkili olduğu söylenebilir.

Sonuç

Gelişmiş ülkelerde, ileri derecede işbölümü ve farklılaşma, uzmanlaşmış rolleriyle ilişkiye giren insanlar arasında parçalanmış ve fonksiyonel ilişkiler inbireyi, kitle iletişim araçlarının nesnesi durumuna getirdiği söylenebilir. Diğer yandan belirli bir kentleşme ve eğitim düzeyine ulaşmış az gelişmiş ülkelerde, dış dünya ile ilişkilerin çok sınırlı olması nedeniyle, kitle

iletişim araçlarının etkilerinin çok daha fazla olduğu ileri sürülmektedir.

Ancak kişilerin, kendi tutum ve davranışlarıyla uyuşmayan iletişime karşı çok çeşitli direnme mekanizmaları vardır. Diğer yandan özellikle en önemli kaynağı reklam gelirleri olan ticari televizyonlarda görülen en geniş kesime hitap etme zorunluluğu, toplumda yeni eğilimler yaratmaktan çok, çoğunluğu memnun edebilme amacıyla çoğunluğun eğilimlerini yansıtma olgusunu ortaya çıkarmaktadır. Siyasal iktidarların etkisi altına girme endişesini de beraberinde getiren kamu televizyonlarında bu olgu, ticari televizyonlarda olduğu ölçüde olmasa da, yine geçerliğini koruyabilmektedir.

Nüfusu 60 milyon dolaylarında olan Türkiye’de ve toplam günlük gazete tirajların 3-3,5 milyon arası değiştiği basın sektörü(52) , kitle iletişim araçlarının durumu konusunda bazı ipuçları vermektedir. Çalışan nüfusunun yarısı tarım kesiminde olan, hızlı kentleşme nedeniyle nüfusun yüzde 60’ının kentlerde yaşamasına ve kentlerde bile henüz geleneksellikten tamamen kopmamış bir toplum yapısına sahip Türkiye’de, bu tiraj düşüklüğünü ve yerel basının güçsüzlüğünü kağıt fiyatlarının artması ya da reel ücretlerin düşmesi gibi nedenlerle açıklamak çok yüzeysel bir bakış açısidir. Basma karşı bu ilgisizliğin ya da basının geniş bir kitleye ulaşamama olgusunun, televizyon yayınlarının da sanıldığı kadar etkili olamayacağı sonucunu gösterdiği ileri sürülebilir. Diğer bir deyişle televizyonun her ne kadar yeni teknik gelişmelerle çok geniş bir alana ulaşması olanaklıysa da, homojen bir toplum yapısına sahip olmayan bir ülkede, geniş kitlelere yönelik mesajların farklı algılanacağı, hedefe ulaşmada başarılı olunamayacağı ve dolayısıyla iletişimin istenen etkinliğe sahip olamayacağı söylenebilir.

Türkiye’de son dönemlerde iyice belirginleşen dışa açılma ve dış dünyaya (özellikle Batı’ya) entegre olma eğilimlerinin, toplumun içsel ve yapısal dinamiklerinden çok, dünyadaki uluslararası entegrasyon eğilimlerinin baskısına dayanmanın güçlüğünden kaynaklandığını söylemek daha gerçekçi olur. Diğer bir deyişle özellikle Doğu Blokunun çöküşünden sonra uluslararası entegrasyonun zaman içinde kaçınılmazlığı kabul edilse bile, Cumhuriyet döneminde de zaman zaman liberal ekonomiye geçiş çabalarına karşın, Türkiye için bu aşamada entegrasyonun ne ölçüde gerekli ve zorunlu olduğu tartışılır olmasına rağmen Batı ile entegre olmanın (Osmanlı döneminin acı deneyimlerine ve Yunanistan, Portekiz gibi AT içinde pek başarılı sayılamayacak örneklere karşın) toplumda geniş bir kabul gördüğü gözlemlenmektedir.1980’li yıllardan itibaren kitle iletişim araçlarında sürekli ve abartmalı bir şekilde liberal ekonominin olumlu ve korumacı politikalarla kalkınma uygu-

lamalarının olumsuz yanlarının işlenmesi ile, kitle iletişim araçlarının, bu anlamda, aile, okul, işyeri gibi diğer toplumsallaşma kaynaklarından çok daha hızlı bir biçimde etkin olabileceğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bir başka ifade ile tek yönlü ve sürekli mesaj aktarımının, özellikle az gelişmiş ülkelerde, iletişimin etkinliğinin en önemli faktörlerinden biri olduğu söylenebilir.

DİPNOTLAR

- (1) Barlas TOLAN, **Toplumbilime Giriş- Sosyoloji ve Sosyal Psikoloji**, Ankara 1983, s. 347.
- (2) Clifford T. MORGAN, **Psikolojiye Giriş**, çev. Hüsnü ARICI ve d., Ankara 1980, Meteksan Ltd., s. 390.
- (3) Jonathan L. FREEDMAN, David O. SEARS, J. Merrill CARLSMITH, **Sosyal Psikoloji**, çev. Ali DÖNMEZ, İstanbul 1989, Ara Yayıncılık, s. 268.
- (4) Çiğdem KAĞITÇIBAŞI, **İnsan ve İnsanlar**, İstanbul 1988, 7. B., Evrim Basım-Yayım, s. 84, 86.
- (5) Jonathan L. FREEDMAN ve d., **Sosyal Psikoloji**, s. 268.
- (6) Eugene L. HARLEY, Ruth E. HARTLEY, Clyde HART, "Tutumlar ve Kanaatler", **Kitle İletişimine Giriş**, der. ve çev. Ünsal OSKAY, İstanbul 1992, 4. B., Der Yayınları, s. 16.
- (7) Çiğdem KAĞITÇIBAŞI, **İnsan ve İnsanlar**, s. 88-93.
- (8) Clifford T. MORGAN, **Psikolojiye Giriş**, s. 376.
- (9) a.g.e. s. 374.
- (10) Türker ALKAN ve Doğu ERGİL, **Siyaset Psikolojisi**, Ankara 1980, Turhan Kitabevi, s. 53.
- (11) a.g.e. s. 68.
- (12) Jean STOETZEL, **La Psychologie Sociale**, Paris 1963, s. 261.
- (13) Türker ALKAN ve Doğu ERGİL, **Siyaset Psikolojisi**, s. 148.
- (14) a.g.e. s. 74, 75.
- (15) a.g.e. s. 84.
- (16) a.g.e. s. 94.
- (17) a.g.e. s. 152.
- (18) Ersin KALAYCIOĞLU, **Çağdaş Siyasal Bilim**, İstanbul 1984, Beta Yayınları, s. 175.
- (19) Türker ALKAN ve Doğu ERGİL, **Siyaset Psikolojisi**, s. 107.
- (20) Emre KONGAR, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, İstanbul 1993, 7. B., Remzi Kitabevi, s. 452.
- (21) Doğan AVCIOĞLU, **Türkiye'nin Düzeni**, C. II., İstanbul 1990, Tekin

Kitabevi, s. 662.

(22) a.g.e. s. 683.

(23) Emre KONGAR, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 453.

(24) a.g.e. s. 453.

(25) Haluk CEYHAN ve Ömer BOLAT, **AT Karşısında Türkiye'nin Durumu**, İstanbul 1992, İKV: 121, s. 13, 14.

(26) Haluk ÖZELÇİ, **Sanayi Ürünleri İhracımızda Uluslararası Düzeyde Karşılaşılan Sorunlar ve Uygulamalar**, İstanbul 18-19 Haziran 1987, İGEME-İTO Sanayi Ürünleri İhracat Semineri.

(27) AT Komisyonu'nun 18 Aralık 1989'da açıkladığı ve AT Bakanlar Konseyi'nin 5 Şubat 1990 tarihinde kabul ettiği Türkiye Raporu'ndan.

(28) Özgürlük içsel birşeydir, düşünsel bir içeriği vardır, kendi kendini tanımlar ve sınırlar. Serbestlik ise dışsaldır, yani dışardan konmuş sınırların gevşemesiyle ortaya çıkar ve kendini denetlemez. Bu anlamda Türk kimliği özgür değildir ama zaman zaman serbestleşme fırsatı bulabilmektedir. (Murat BELGE, **Türkiye Dünyanın Neresinde?**, 4. B., İstanbul 1992, Birikim Yayınları, s. 115.)

(29) Murat BELGE, **Türkiye Dünyanın Neresinde?**, s. 116.

(30) Emre KONGAR, **Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, s. 432.

(31) a.g.e. s. 436.

(32) Bu konuda bkz. Salahaddin ASIM, **Osmanlıda Kadınlığın Durumu**, İstanbul 1989, Arba Yayınları. Diğer yandan Germaine Tillion, Akdeniz ülkeleri üzerinde yaptığı etnolojik çalışmada, kadının ezilmesinin ve sömürgeleştirilmesinin İslamdan kaynaklanmadığını, bunun hem hıristiyan, hem müslüman ülkelerde görülen kültürel bir olgu olduğunu ileri sürmüştür. (Nilüfer GÖLE, **Modern Mahrem**, 2. B., İstanbul 1992, Metis Yayınları, s. 102)

(33) Nazih AYUBİ, **Arap Dünyasında Din ve Siyaset**, cev. Yavuz ALOGAN, İstanbul 1993, Cep Kitapları, s. 51,52. (Ayubi'nin Arap dünyası ve özellikle Mısır için yaptığı çözümlemelerin müslüman Türkiye için çok farklı ve geçersiz olduğunu söyleyemeyiz.)

(34) Jonathan L. FREEDMAN ve d., **Sosyal Psikoloji**, s. 292-294.

(35) a.g.e. s. 336, 337.

(36) Jean STOETZEL, **La Psychologie Sociale**, s. 261.

(37) Ersin KALAYCIOĞLU, **Çağdaş Siyasal Bilim**, s. 176.

(38) Herbert J. GANS, **Popular Culture and High Culture**, New York 1974, Basic Books Inc. Publishers, s. 9.

(39) Jean CAZENEUVE, **Les Communications de Masse**, Paris 1976, Denoël/Gonthier, s. 105.

(40) Edward SHILS, "Mass Society and It's Culture", **Culture for the Milli-**

- ons, Ed. by Norman JACOBS, New Jersey 1961, Princeton, s. 4, 5.
- (41) Jean CAZENEUVE, **Les Communications de Masse**, s. 107.
- (42) Jean CAZENEUVE, **L'Homme Téléspectateur**, Paris 1974, Denoël/Gonthier, s. 115.
- (43) Francis BALLE, **Médias et Société**, Paris 1980, Montchrestien, s. 300.
- (44) a.g.e. s. 663.
- (45) Leo LOWENTHAL, "An Historical Preface to the Popular Culture Debate", **Culture for the Millions**, Ed. by Norman JACOBS, New Jersey 1961, Princeton, s. 28.
- (46) Francis BALLE, **Médias et Société**, s. 667.
- (47) Jean CAZENEUVE, **La Société de l'Ubiquité**, Paris 1972, Denoël/Gonthier, s. 173.
- (48) Marshall Mc LUHAN, **Pour Comprendre les Médias**, Traduction de Jean PARE, Mame 1967, s. 242.
- (49) Jean CAZENEUVE, **L'Homme Téléspectateur**, s. 60.
- (50) Serol TEBER, **Politik-Psikoloji Notları**, İstanbul 1990, Ara Yayıncılık, s. 77.
- (51) Jose FRESHES, **Kablolu TV**, çev. Mehmet Selami ŞAKİROĞLU, İstanbul 1991, İletişim Yayınları, s. 28.
- (52) Bu rakam sayısı 10 binin üzerindeki ulusal gazeteler dikkate alınarak belirlenmiştir. (Yerel basının bu hesaplama dahil edilmemesi, Basın İlan Kurumu'ndan ilan geliri kazanabilmek için hergün 6-7 haber "üreten" korsan gazetelerin tirajlarının yokluğu ile daha sağlıklı bir değerlendirme yapabilmektir). Türkiye'de bin kişiye düşen gazete sayısı 57,9'dur (1990). Bu rakam İngiltere'de 373, Danimarka'da 360, Almanya'da 342'dir. Türkiye'de toplam günlük gazete satışlarının nüfusa oranı Mısır, Tayland, Tunus gibi ülkelerden biraz daha fazladır. - Güventürk GÖRGÜLÜ, **Basında Ekonomik Bağımlılık**, İstanbul 1991, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları: 33, s. 89.-